

Bundan sonra onlar Qafqazda dövlət yaratmışlar. Skif çarlığı kimi tanınmış bu dövlətin qədim Albaniya dövləti olduğunu güman etmək olar.

Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisi antik müəlliflərdən Klavdi Ptolomeyin və digər coğrafi yazılı tarixi mənbələrin məlumatına görə eramızın əvvəllərindən VIII əsrin əvvəlinədək cənubda Arax çayından Şimali Qafqazadək, şərqdə Xəzər dənizinin qərb sahilindən Göyçə gölüniün qərb sahilinədək geniş bir sahəni əhatə etmişdir.

Bu yerlərdə qədim zamanlarda maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olan müxtəlif dilli tayfalar yaşayırlar. Bunlar içerisinde saklar, qarqarlar, kanqarlar, hunlar, şamaklar, türklər, muğlar, icmaxilər, suranlar, şirvanlar və digər türkdilli tayfalar üstünlük təşkil etmişlər.

Eramızın I əsrinin əvvəllərində (8-ci ildə) Roma imperatoru Avqustinin əmri ilə paytaxtdan Qara dəniz sahillərinə sürgün edilmiş və uzun müddət bu yerlərdə yaşayış - yaratmış imperiyanın məşhur saray şairi Publiy Ovidiy Nazonun əsərlərindən məlum olur ki, eramızın əvvəllərində Qara dənizin şərq sahillərindən Xəzər dənizinədək böyük bir ərazidə skiflər-türkdilli tayfalar yaşayırlar. Bu fikri bir çox antik müəlliflər də təsdiq etmişlər. Tarixin atası Herodot (e.ə. V əsr), Miletli Qekatey (e.ə. VI-V əsr), Dionisiy Perieqet (e.ə. II əsr), K. Ptolomey (II əsr) və digər müəlliflərin əsərləri Qafqazın türk etnosunun vətəni olduğunu təxsis edilməz şəkildə sübut edir.

Qafqaz Albaniyasının tayfa ittifaqları başçıları və çarlarının əksəriyyətinin adları türk mənşəli olmuşdur: Yafos, Firas, Arvan, Aray, Ənuşavan, Pərot, Ərbaq, Zavan, Şoqnas, Sur, Həvəng, Baştaq, Əmbək, Əmək, Şovərs, Həraq, Huray, Vəstəmaq, Dalak, Huray, Hiran, Əncaq, Zormehr, Borc, Ərbun, Bəzək, Yusaq, Qaynaq, Urod, Sqayordu, Pərnəvaz, Paruy, Körməg, Vaçığan, Uray, Umair, Mehraban, Satay, Asay, Varaz, Cavanşir, Şiroy (Şeruyev). Respublikamızdakı arxeoloji tapıntıları, xüsusilə arxeoloqlar R. Vahidovun, F. Osmanovun, A. Nuriyevin və T. Əliyevin aşkar etdikləri qədim türk kitabələri sübut edir ki, bu ərazidə qədim türk yazıları gürcü, erməni və alban yazılarında xeyli əvvəl mövcud olmuşdur. Bu əlifbalardan hər üçü xüsusilə alban əlifbası qədim türk əlifbası əsasında tərtib edilmişdir. 1937-ci ildə Matenada-

Qafqaz albaniyasında yazının yaranması və inkişafı

randa XV əsrə aid kitabda təpilmis 7117 №-li əlyazmadakı alban əlifbasında hərflərin bir hissəsi ortada əsrlərdə dəfələrlə üzü köçürüldüyündən təhrif olunmuş və transkripsiyaları səhv yazılmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu gün Qafqaz ərazisində üzərində alban yazıları olan xeyli epiqrafik abidə vardır.

İndiyədək bu abidələrin çox cüzi bir hissəsi aşkar edilmişdir. Ötən əsrin ortalarında görkəmli arxeoloq Rəhim Vahidov Mingəçevir su elektrik stansiyasının ərazisindən üzərində alban əlifbası ilə nəmülun yazılan olan gil şamdanlar və daş xaç altılıq aşkar etmişdi. 1963-cü ildə bu yazıları oxumaq bəhanəsilə Yerevandan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix muzeyinə A. Q. Abramyan adlı "mütəxəssis" gəmişdi.

O, qədim alban yazılarını müasir erməni dilində oxumağa cəhd etmişdi. Bu mümkün olmadığı üçün o iti uclu alətlə bu yazıları istədiyi şəkildə təhrif etmişdir. Bu epiqrafik abidələrin 1963-cü ildən əvvəlki və sonrakı fotoskilyəllərinin müqayisəli tədqiqi bunu sübut edir. A. Q. Abramyanın bu saxtarkarlıq əməli tanınmış rus filoloqu S. N. Muravyovun da nəzərindən qaçmamışdır.

A. Q. Abramyan 1964-cü ildə Yerevanda nəşr etdirdiyi "Дешфировка надписей кавказских арван" adlı kitabında Qafqaz Albaniyasına aid olan bütün epiqrafik abidələrin erməni dilində və erməni əlifbası ilə yazıldığını iddia edərək, xalqımızın qədim və ilk orta əsrlər tarixini saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Onun 1963-cü ildə cızıb korladığı alban yazılı epiqrafik abidələri sonrakı illərdə bəzi mütəxəssislər oxumağa cəhd göstərmişlər, lakin yazılar saxtalaşdırıldığından və alban hərflərinin həqiqi transkripsiyalarından bixəbər olan S. N. Maravyov, V. Quksyan və başqaları heç bir nəticə əldə edə bilməmişlər.

Eramızın I əsrindən başlayaraq Roma imperiyası ərazisində yaranmış xristianlıq dini imperiya ilə

iqtsadi və mənəvi əlaqələri olan Zaqaqfaziya da yayılmağa başlamışdır. Alban tarixçisi Moisey Kaqankatuyun "Aqvan tarixi" əsərində Qafqaz Albaniyasında xristianlıq dininin yayılması, müxtəlif bənəyində alban əlifbası barədə qiymətli məlumatlar vardır. Tarixi

mənbələrdə Alban kilsəsi apostol kilsəsi adlandırılır. Çünki xristianlığı Albaniyaya eramızın 54-57-ci illərində apostol müqəddəs Yelisey gətirib. Təqribən üç əsr sonra parfiyalı missioner müqəddəs Qriqorisin fəaliyyəti nəticəsində ermənilər bütünpərəstlikdən əl çəki 327-ci ildə xristianlığı qəbul etmişlər.

Bu bərədə Alban salnaməçisi Moisey Kaqankatuklunun əsərində kifayət qədər məlumat vardır. 1130-cu ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş, 1184-cü ildən ömrünün

sonunədək Xaçın alban knyazlarının yanında xidmət etmiş alban salnaməçisi Mxitar Qoş özüni "məşhur "Alban salnaməsi" əsərində bu tarixi faktı bir daha təsdiq edərək yazır: "...müqəddəs Yelisey-dən müqəddəs Qriqorisə qədər 300 il keçmişdir".

K. Kekelidze adına Gürcüstan Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunun direktoru, Tiblisi Dövlət Universiteti Ermənişünaslıq Baş İdarəsinin roisi doktor Zaza Aleksidze Misirdə Sinay yarmadasında monastırda tapılmış maraqlı bir əlyazma vəərəqəni tədqiq etmişdir.

Z. Aleksidzenin fikrincə bu vəərəqənin üzərində alban əlifbası ilə yazılar olmuşdur. X əsrdə bu yazılar solduğundan vəərəqə üzərində əvvəlki mətnə nisbətən şaquli istiqamətdə gürcü əlifbası ilə yeni mətn yazılmışdır.

Z. Aleksidze iddia edir ki, bu əlyazmada müqəddəs İncil kitabından Apostol Paulun avtobiografik sığışından bəhs edən II 26, 27 ayələri alban əlifbası ilə müasir din dilində mətn yazılmışdır.

Halbuki bu sənədin saxta olmamasına və qərəzli məqsədlərlə ortalığa atılmamasına böyük şibbə

Millətçi erməni alimlərinin və onların həmfiqirlərinin əsasız iddialarının əksinə olaraq bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Qafqaz Albaniyasının ərazisi hələ eramızdan xeyli əvvəl türk etnosunun vətəni olmuşdur. E.ə.V əsrdə yaşamış Herodot yazır ki, e.ə. VII əsrdə skiflər-türkdilli tayfalar midiləbələ çalmışlar.

vardır.

Alban əlifbasının həqiqi transkripsiyasından bixəbər olan "qayğıkeş" mütəxəssisin həssas əlləri orta əsrlərə aid əlyazmanın üzərinə alban əlifbasında olan hərflərdən istifadə edərək udin dilində bu mətni yazmışdır.

Bu işi erməni dostlarının sifarişi ilə məharətlə icra etmiş Z. Aleksidze bu mətni öz əlləri ilə kağız üzərinə köçürdüyü vaxt Matenadarandan tapılmış alban əlifbasına diqqətlə nəzər salmağı unutmuşdur. Məhz buna görə də alban əlifbasında olmayan bir sıra gürcü hərfləri də mətnə daxil edilmişdir. Orta əsrlərə aid Ferqamentdə orta əsr gürcü filoloji xətti ilə yazıqlarla birlikdə qədim alban əlifbası ilə müasir udin dilində mətn olması sənədin həqiqiliyinə ciddi şübhələr doğurur. VII əsrin ortalarında ərəb xilafətinə daxil edildikdən sonra Bizans imperatoru ilə həmrəy olan Alban kilsəsinin başçısı Bakur ilə erməni kilsəsinin başçısı İlya arasında dini zəmində davam edən çəkişmələrdən işğalçılar məharətlə öz xeyirlərinə istifadə etmişdilər.

Bizans kilsəsi ilə əməkdaşlıq edən Alban kilsəsinə zərbə vurmaq məqsədilə VIII əsrin əvvəllərində Morvan ibn Məhəmmədin başçılığı ilə ərəb qoşunları Albaniyaya yürüş etdi. 701-ci ildə Xilafətin cəza dəstələri tərəfindən mühəsirəyə alınmış Bərdə şəhərində Albaniya katalikosu Bakur və alban çarı Varaz Tiridatın arvadı çarıça Sparama mühakimə edilib işgəncə ilə öldürüldü. Təcili çağırılmış Kilsə qurultayında bütün alban yepiskoplarına erməni kilsəsi ilə ittifaq haqqında saziş imzalatdırıldı. Faktiki olaraq Alban kilsəsi Xilafətlə əməkdaşlıq edən erməni kilsəsinə tabe edilmişdi. Bu dövrdən etibarən alban əlifbasından demək olar ki, istifadə edilməmiş, ölkənin xristian məbədlərində alban əlifbası ilə yazılmış kitablar və əlyazmalar məhv edilmişdir.

Tanınmış gürcü alimi A. Q. Şanidze tərəfindən 1937-ci ildə Matenadaranda aşkar edilmiş alban əlifbasının foto - surətini 1986-cı ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunun şöbə müdiri mərhum Ə. Q. Əliyevin köməkliyi ilə əldə etdikdən sonra uzun müddət bu əlifbanın tədqiqi ilə məşğul olmuşam. Eramızın əvvəllərində İrən ərazisində geniş yayılmış aramey, avesta yazıqlarını, qədim türk, erməni və gürcü yazıqları ilə müqayisəli şəkildə təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istər Qafqaz Albaniyasının əlifbası, istərsə də gürcü və erməni əlifbaları bu

yerlərin ən qədim sakinləri olan qədim türk tayfalarının yazıqları əsasında yaranmışdır.

"Alban tarixi" salnaməsindəki məlumatdan aydın olur ki, təxminən V əsrdə alban kilsəsinin dəvəti ilə Maştos adlı xristian maarifçisi alban əlifbasında boğaz səsliərinin üstünlük təşkil etdiyi çoxsaylı qarqar-türk tayfasının dilinə uyğun olaraq müəyyən düzəlişlər və əlavələr etmişdir. Alban əlifbasında kopt və Bizans roma hərflərinin də təsiri aydın görünür.

Belə bir fakt təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu günədək Qafqaz Albaniyasına aid epigrafik abidələrin cüzi aşkar edilməsinin əsas səbəbi nəinki adı vətəndaşların, heç milli mütəxəssislərimizin də alban əlifbasındakı hərfləri tanınmaması, hərflerin həqiqi transkripsiyalarından bixəbər olmalarıdır. Məhz buna görə də bəzən qazıntı işləri zamanı aşkar edilən Albaniyaya aid nümizmatik nümunələr səhvən erməni və ya gürcü sikkələri hesab edilir, qədim məzar daşları, daş , at və qoyun fiqurları, dekorativ yadigarlar üzərində olan alban yazı işarələrinə əhəmiyyət verilmir.

Zənnimcə, eramızın əvvəllərinə aid alban əlifbasının uzun illər ərzində aparılmış tədqiqat işləri nəticəsində hərf işarələrinin həqiqi şəkillərini, transkripsiyalarını və adlarının bərgə edilməsi xalqımızın çoxəsrlik tarixinin Qafqaz Albaniyası yadigarlarının aşkar edilməsi və mühafizəsi işində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Vaqif Əsədov,

Mədəniyyət Nazirliyi

Abidələrin Qorunması və İstifadəsi
şöbəsinin böyük məsləhətçisi

P.S.Məqaləni işləyərkən aşağıdakı ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir:

1. А.В.Подосинов. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья . М. 1985 г.

2. А.Г.Абрамян. Дешифровка надписей кавказских агван. Ереван 1964 г.

3. С.Н.Муравьев. Три этюда о кавказско - албанской письменности. Ежегодник иберско-кавказского языкознания. Тбилиси 1981г. Т.VIII.

4. В.Гукасян. Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана Изв.АН Азерб.ССР.1969 г. №2. ЛЯИ.

5. В.А.Истрин. Возникновение и развитие письма. М. 1965 г.